

GJURO SZABO: O CRKVENIM ZGRADAMA I CRKVENOM UREĐAJU

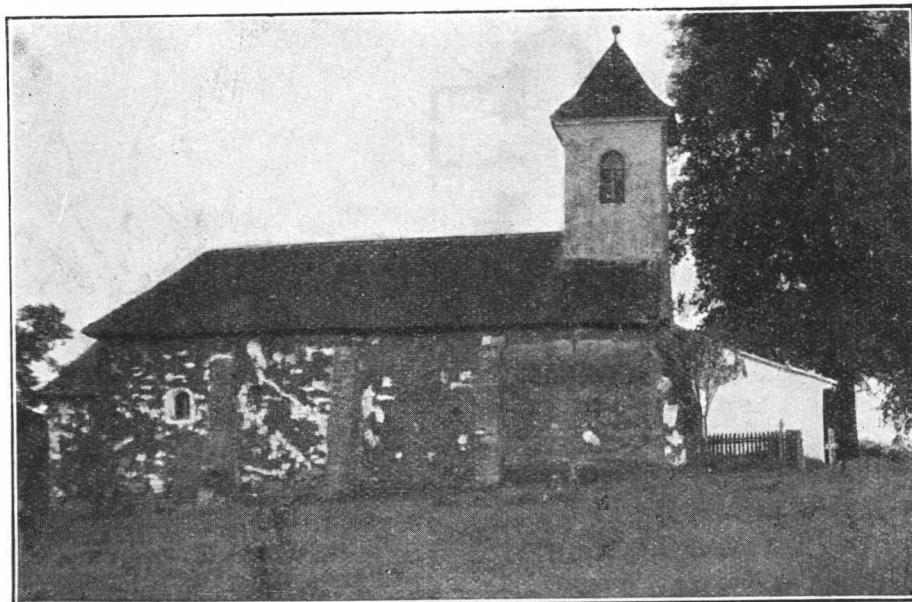
A. Historijski pregled crkvenog graditeljstva.

U »Katoličkom Listu« od g. 1917. priopćio sam: »Pregled crkvenog graditeljstva u Hrvatskoj i Slavoniji od gotskoga do današnjega doba«. Od onda je prošlo desetak godina, a onaj članak nije nitko nadopunio, kako sam očekivao. Pa razumije se: preteška vremena za ovakav studij. Nu što je tamo kazano to i danas vrijedi, šta više, danas još više no prije, kad se svi, koji su zvani odriču prihvaćene dužnosti, da se poskrbe barem za primitivno uzdržavanje crkvenih građevina, koje su u ratnom i poratnom vremenu morale biti dosta zanemarene. Jer crkve nisu samo crkvene građevine, one su spomenici kulture, a kao takove zaslužuju pažnju i brigu, pa pripadale one kojoj mu drago vjeroispovjesti.

Na teritoriju bivše kraljevine Hrvatske i Slavonije ima crkava i crkvenih ostataka iz sviju vremena. Organizacija se crkvena morala u ovim stranama veoma rano provesti: popisi župa od g. 1334. i 1501. pokazuju posve iskristalizovan sistem, koji se u biti nije promijenio do današnjeg dana.

Iz doba narodnih vladara, doba u kojem su gospodovali i iz kninskog muzeja oni danas svuda već dobro poznati trovrpčasti ornamenta, nema doduše u današnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, u prijašnjoj Banovini, ruševina, ali u Srijemu su nađeni oni često reprodukovani kamenovi te vrste; iz Iloka n. pr. koji se danas nalaze u zagrebačkom arheološkom muzeju, a ima još jedan u Cereviću u podrumu nekoga seljaka i danas na svom mjestu ili je možda u posljednjim godinama iščeznuo. Tako je današnja uža Hrvatska povezana tim spomenicima direktno sa spomenicima u Kninu i kninskoj okolici.

Romansko je doba veoma slabo zastupano, zapravo i nema čisto romanskih crkava, do nekoliko fragmenata, među kojima se ističu romanski stupovi usred lađe župne crkve u Glogovnici, nekadašnjem posjedu templara, pa možda jednog dijela stare župne crkve u Belcu u Hrvatskom Zagorju. Biće, da se u ono doba gradilo sve od drva u zemlji, gdje je taj materijal bio najjeftiniji i najpodesniji. Tek u Srijemu nalazimo crkvice, koje moramo ubrojiti u ranogotičke, ali su one sačuvala očito mnogo od duha romanskog doba. To su poimence: crkva u Bapskoj, gdje se u blizini nalazi velika neolitska naseobina, ruševina crkve u Ledincima, ruševina u Rokovcima kod Vinkovaca, pa zanimljiva crkva u St. Mikanovcima, a jamačno im je bliza krasna crkva na groblju u Moroviću, koja je bila podignuta zbog velikog broja patarena na čast prepozitne crkve. Sve su te crkve i ruševine vremenom mijenjane, ali sve pokazuju zajedničke elemente: apsida je polukružna, urešena u Bapskoj sasvim romanskim ornamentom od opeka,

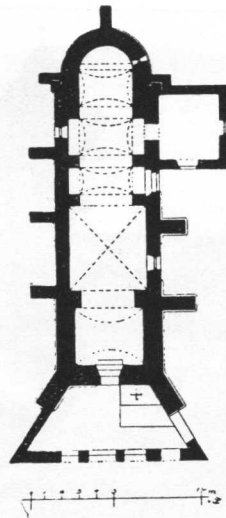

1. Bapska u Srijemu. Stara romanska kapelica na groblju
 produžena prema ulazu u gotičko doba.

lađa ima 3 prozorčića, ulaz je kroz toranj sprijeda. U Bapskoj je crkvice kasnije izgrađena sasvim gotički, jednako je ona u Moroviću produžena gotički u prednjem dijelu, dok je crkva u Mikanovcima sa značajnim okruglim kosim tornjem povećana tako, da je mjesto polukružene apside crkva dograđena i stvorena nova apside sa pet stranica osmerokuta, nu još su ostali na lađi stari prozori. Najbolje je taj tip zastupan u ruševinama t. zv. rokovačkim i ledinačkim, a nalazi svoj analogon u mađarskom mjestu Börszöny u nekadašnjoj Hontskoj županiji. Vrijeme postanja nije baš sigurno određeno: za onu u Börszöny-u vele, da je iz XI. stoljeća, dok je drugi među u XII. stoljeće.¹ Ja sam priopćio te crkvice u »Savremeniku«, a potanje ću o njima progovoriti još u djelu o našoj gotičkoj arhitekturi. Smatram ih dokumentima iz kasnoromanskog i ranogotičkog doba, jednim specijalnim srijemskim tipom, koji je importiran sa sjevera. Romansko se doba u nas moralo završiti krajem XII. stoljeća, a gotika, dakako natrunjena sva romanskim elementima osvahnula je početkom XIII. stoljeća. U prelazno je doba osnovana zagrebačka biskupija.

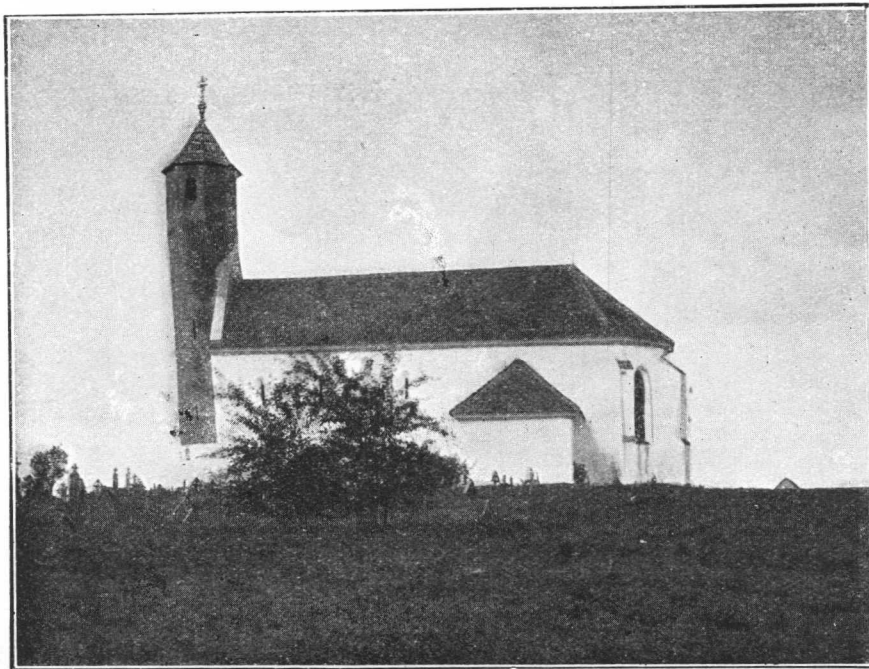
Za nas je doba gotike od početka XIII. do kraja XVI. stoljeća najvažnije. Tu je nastao golem broj crkava i kapela, sagrađenih dijelom kao župne crkve, dijelom kao redovničke. To je doba kad se crkvena organizacija posve učvrstila, kad su uređeni crkveni kotarevi onako, kako i danas postoje barem u naslovu. Od onda je prošlo sedam stoljeća, beskrajni se ratovi vodili, Turčin je gotovo dva stoljeća držao gotovo dvije trećine zemlje u svojoj vlasti, barok je mrzio i uništavao gotiku, pa

¹ Szabó Lajos: Az árpádkori m. építómiveszet. (Budapest p. 271.)

2. Babska u Srijemu.
Tlocrt kapelice na groblju.

ipak se veoma mnogo, makar i fragmentarno sačuvalo. Ne mislim ovdje ni približno prikazivati sve znatnije gotičke građevine, ali moram istaknuti apsolutnu potrebu sačuvanja pravih starih gotičkih građevina, dokle god to bude moguće. Gotička je prava arhitektura golem izraz duševnog raspoloženja onih stoljeća, onog silnog nemira, one velike i duboke čežnje u visine iz kala zemaljskog. Dok romanska arhitektura tišti na zemlju, dok su njeni proizvodi često više tvrđave no crkve, gotika je ona umjetnost, koja se diže sa zemlje, koja svojim gigantskim konstrukcijama uzimlje težinu baš kao i svom materijalu: tvrdom kamenu, koji postaje u tim tvorevinama gotovo imaterijalan. Dok se romanska arhitektura u svojim radovima očituje kao mirna, statička, gotička je nemirna, živa i pokretna, nikad nedovršena. Gotički toranj sa svojim bezbrojnim elementima i ornamentima uvijek niče i raste, uvijek se diže, da, uvijek se buši u visine, pa je arhitektonski jedino ispravno, da je gotička katedrala okružena sitnim kućicama prolaznih stanovnika ove zemlje iz kojih se ona izvija kroz stoljeća gotovo nepromijenjena, dok se oko nje sve mijenja. Počinjane su silne pogriješke, kad su okolne kuće rušili. (Sad ih opet grade!) Od najstarije naše gotičke građevine, nekadašnje cistercijske opatije u **T o p u s k o m**, koja je nastala odmah nekako poslije g. 1206., a sagradili su je francuski redovnici iz Clairvoixa (Claravallis), sačuvalo se tek nešto: pročelje sa portalom i velikim prozorom. Već par godina kasnije zbila se provala Tatara 1242., koja dade silan impuls za gradnju. Tada nastaje naša najveća i najznatnija gotička građevina: **z a g r e b a č k a k a t e d r a l a**, po svom sastavu prva te vrste. Niti je St. Urbain u Troyesu, niti katedrala u Regensburgu, kako se dosad uzimalo, mogla biti uzorom za novi oblik tlocrta, jer su obje kasnije nastale. Ta regensburška je katedrala započeta iste godine, kad se u Zagrebu posvetio prvi oltar 1275. Sv. Marko u Zagrebu nastao je u sadašnjem obliku kasnije, a nekako u isto vrijeme podignuta je i samostanska crkva franjevacu u Zagrebu. Na žalost su ti dokumenti prošlosti pomalo tako izmijenjeni, da su do danas tek fragmenti iz onih dana ostali.

3. Mikanovci St. Ranogotička kapela s ukosim tornjem. Tipičan oblik. Stariji dio do tornja ima tri uobičajena prozorčića. Dalje kasnija izgradnja.

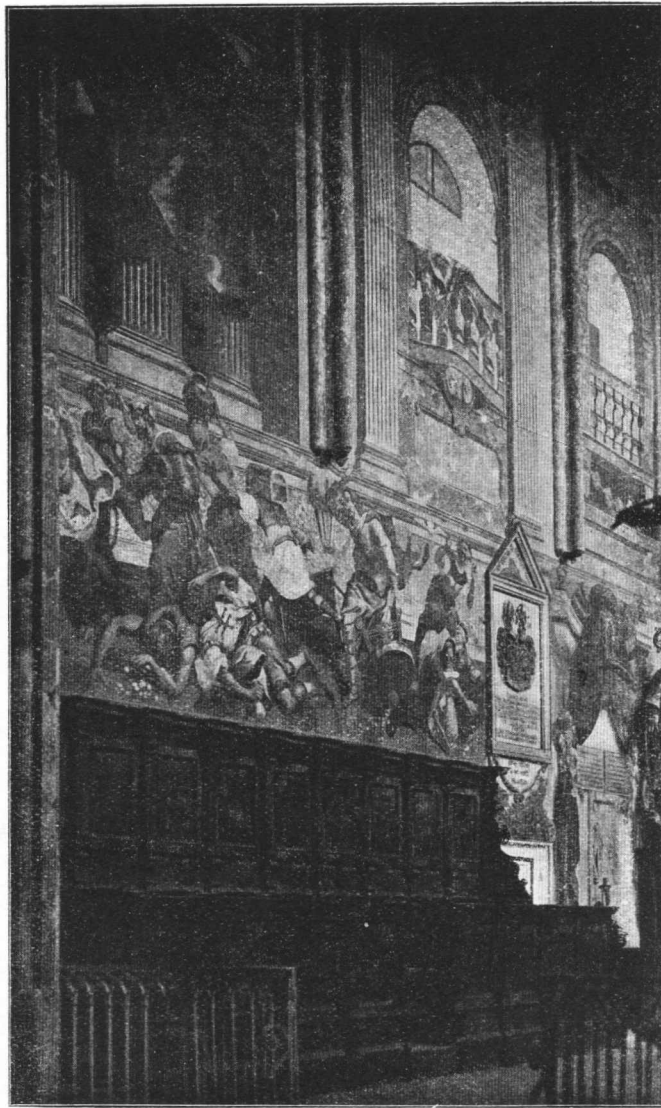
Zagrebačka katedrala ima možda najstarije freske u našoj državi, a do danas nije se nitko pravo s njima pozabavio.

U Primorju i u Lici malo se gotike sačuvalo, a ono što postoji, pokazuje tuđinski utjecaj. Idući sjeverno dolazimo kod Oštarija blizu Ogulina do velike ruševine frankapanske gotičke crkve, gdje je svetište obnovljeno i kao crkva služi i danas. Crkva u brinjskom gradu odlična je dvospratna građevina, razmjerno još dobro sačuvana. Najviše se gotičkih crkava sačuvalo u Hrvatskom Zagorju, gdje je gotika još do u XVII. stoljeća živjela. Većinom su to male crkvice kao ona u sv. Martinu pod Oštrcem, ali tu su znatne građevine kao samostanska (sad župna) crkva u Remetincu pod Greben gradom, Lepoglavi, veličajna crkva celjskih knezova — pa nekadašnja crkva u Krapini. Prema istoku polazeći bivaju ostatci gotike dakako sve rjeđi. Nekih je nestalo u naše doba: Bijele, opatije XIII. stoljeća, i Rudine u nekadašnjoj požeškoj županiji. U Požezi zadržala je dijelove gotike samostanska crkva, u blizom Drenovcu stoji i danas posve sačuvana gotička velika građevina, u okolici Broda još je nekoliko gotičkih kapela na nekadašnjem posjedu Berislavića. Srijem je sačuvala crkvu u Šaregradu, selu Lipovcu kod Morovića, do nedavna onu u Iloku. Napose treba spomenuti gotičke kapele sasvim neobičnih oblika: kapelu sv. Duha na brdu Goilu kod Banove jaruge (tlocrt sa tri kruga), pa onu u Svibovcu kod Varaždina, dok među najljepše gotičke kapele spada svakako ona sv. Vuka u selu Vukovje kod Klenovnika u Hrv. Zagorju.

4. Morović, u Srijemu. Stara crkva, kasnoromanska apsida, gotička izgradnja. Primjer obrambene crkve srednjega vijeka (toranj sa strijelnicama, opkop), te primjer primjerene ispravne konzervacije.

Renesansa prekinula je razvoj gotike u Evropi, ona je donijela nešto tuđe, što je zavlдалo svijetom, te nije dopustilo, da gotika do kraja poživi. Italija i onako nije nikad osjetila onako gotiku, kao druga Evropa. u njoj su još od davnine zatomljene snage antike počivale. A sad se to za renesanse probudilo: želja za staloženom, mirnom arhitekturom mjesto gotičkoga nemira — ta gotiku su prozvali bolesnom umjetnošću — rodila je izvještačenu, studijem antike stvorenu renesansnu arhitekturu. Htjelo se bar tako, ali je doskora stvaralačka snaga ljudi napustila tu ideju obnovljene — kopirane — umjetnosti. Njemačka je ubrzo primila renesansu, ali na svoju: prihvatila ju je ornamentalno, pa je te oblike naljepila na svoje gotičke kuće, te tako stvorila svoju njemačku renesansu. Baš se u tim radovima vidi najočitiije sastanak dvaju doba, dvaju svijetova, dvaju mentaliteta. Renesansa za nas nema u crkvenom graditeljstvu nikakova značenja. Ali nutrašnja je pokretna sila unijela sve jači život i sve veći pokret zakazuje kao barok. Barok je kretnja, nemir, nervoza onih dana. Nekako nalik na onaj nemir gotičkoga doba, a opet drukčiji. Gotički nemir vodi u visine, ostavlja ovu zemlju. Barok nije donio ništa bitno nova, on samo lomí, on se poigrava, on prenađuje

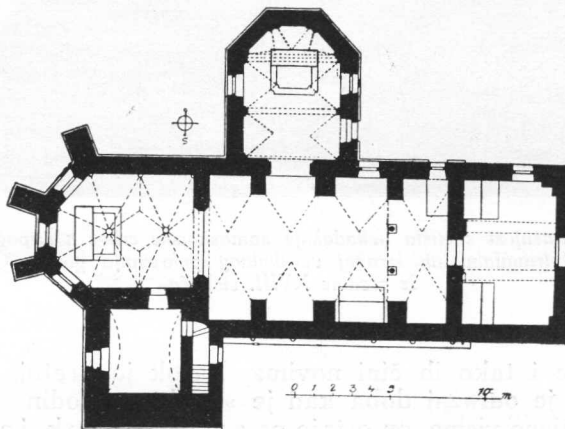

5. Nutrašnjost svetišta nekadašnje samostanske crkve u Lepoglavi. Visoki trijumfalni luk, izražaj vertikalnog pokretanja gotike. Oltari iz sredine XVIII. stoljeća.

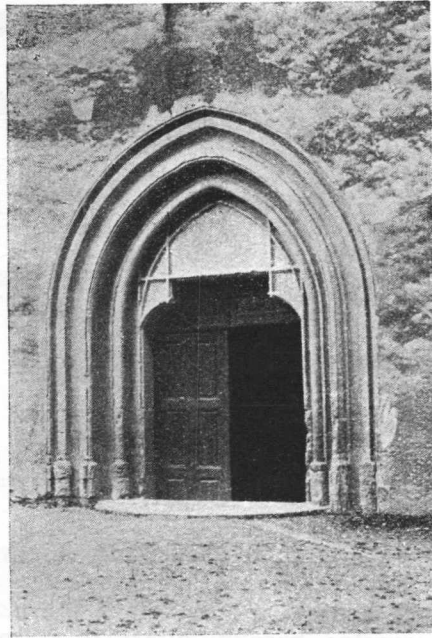
forme renesanse i tako ih čini novima. Barok je kretanja, nemir, ali u prostoru, on je odražaj doba kad je »veliki gospodin« nastao i živio, on ne će u nebotične visine, on ostaje na zemlji. Barok je zemaljski, gotika nadzemna. Gotika stvara milijune redovnika i redovnica svake vrste, barok stvara dvorjanine i balet! Gospod bog je najviši »gospodin«, njegove su prostorije ne više uzvišene, laiku nejasne skombinovane prostorije, već gospodski dvori, puni sjaja i zlata. Isusovci su

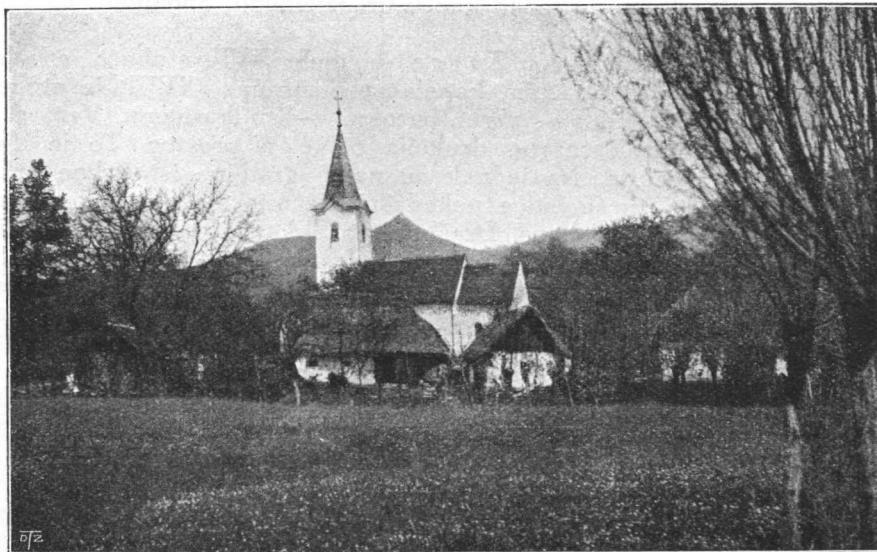
6. Zajezda. Kasnogotička seoska župna crkva. Zapazi kolosalni zvonik uz crkvu, masivan i krepak, a ipak izražaj gotičkog osjećanja.

7. Zajezda. Tlocrt župne crkve, koji pokazuje svetište gotički svodeno, ladu naknadno barokno presvodenu, nakon odstranjenja drvenog ravnog stropa (tabulata), produženje prigradnjom pridvorja i dogradnjom barokne Patačićeve kapele. Nad svodom lađe ostaci slikarija.

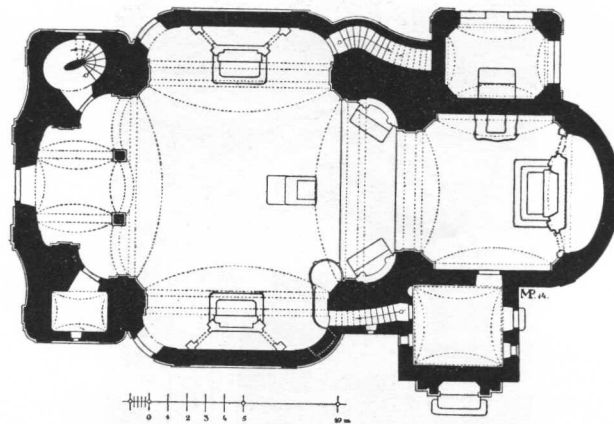

8. Vočin. Kasnogotički portal drvene crkve (nekad samostana franjevacca): štapovima uokviren.

9. Kapela sv. Martina pod Oštrcem. Tip gotičke župne crkvice sa svetištem s ravnim završetkom. Crkvica je bila oslikana, slikarije sačuvane u svetištu pod korom jedno deseterostrukog premazivanja.

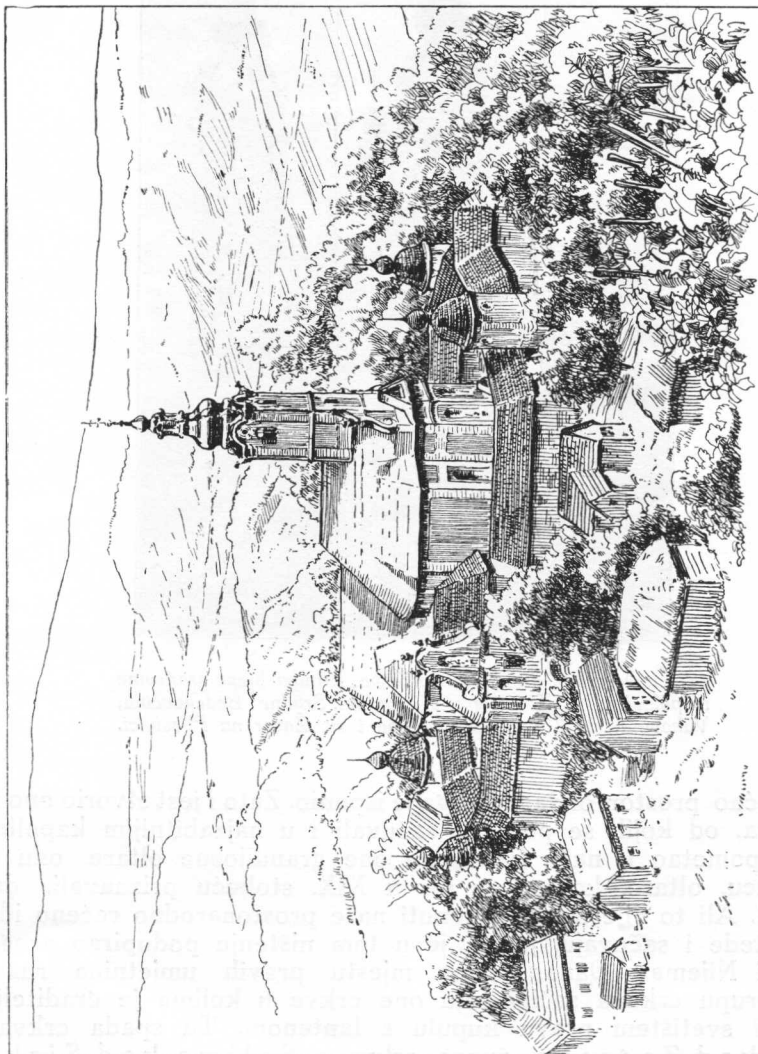
10. Tlocrt crkve na Trškom Vrh. Primjer uzbibane barokne arhitekture, koja već pokazuje tendenciju smirenja.

dobro zapazili, što njihovo vrijeme traži, kad su stvorili svoj »jezuitski stil«. Da, vanjština je crkve redovno vrlo jednostavna, ali zato nutrašnjost! A opet je ona živa sila kretnje u gotičkom i baroknom dobu srodna, zato i pristaju tako izvrstno barokni oltari u stare gotičke crkve... Barok je u nas stvorio nebrojene crkve, jer su u to doba nastale mnoge i mnoge nove župe. A sjaj je baroka lako sklonuo i pravoslavne, da ga prigrle, kad je stari bizantski tip crkve domro. Dä, domro je za uvijek. kako to dokazuju i najmodernije osnove za hram sv. Save u Beogradu.

Barokne su crkve izvrsno i pomno građene. I one u zadnjem selu Kad se snima tlocrt, sve je točno kao u uri izvedeno. Spomenut ću samo nekoliko primjera u nas:

Crkvu sv. Katarine u Zagrebu, djelo XVII. stoljeća, s lađom i svetištem ujedno, a pobočnim kapelama postrance. XVIII. je stoljeće dodalo obilni ures u štuku — skroz barokni — i slikarijama. Već se po njima vidi, kako barok sasvim drukčije osjeća prostor. To je djelo gospodskog reda jezuita. Na jednak su način građene istodobne crkve u Varaždinu, a i tu se ističe nekadašnja jezuitska, kasnije pavlinska crkva, izvedena pomoću bana Draškovića. Slikarija tu nema, ali fine stukko ornamente nalazimo u kapelama. I fratarska — franciskanska — i župna, koja je sačuvala stari gotički zvonik, spadaju ovamo. Ovamo spada i župna crkva u Kutini, izvana neugledno, iz nutra prebogato djelo Erdödyja. Kao najsjajniju župnu crkvu spominjem crkvu u Belcu u Hrvatskom Zagorju, remek-djelo, jedinstveno u svojoj vrsti, dar izumrlóg plemstva zağorskog svomu rodu. Tu je sve nedostižna umjetnina, pobočni oltari, od kojih jedan nosi grb posljednjeg grofa Čikulina, a drugi zagrebačkog podžupana Nikole Vojkovića. U tim je oltarima — oba su jednako skomponovani — sve kretnje, sve život, sve — barok! A k tomu barokne slikarije Ivana Rangera, koji je baroknim freskama uresio i gotičku lepoglavsku crkvu. Nemir doba pokazuje već u svom tlocrtu srodna proštenička crkva na Trškom Vrh kod Krapine, a sasvim je cjelovita i crkvica sv. Jurja u Purgu lepoglavskoj, gdje je barok i u gradnji i u slikarijama i u opremi stvorio malo čudovište. I ona je izvana jednostavna.

Ovdje bi trebalo spomenuti još one, sada već dosta rijetke drvene kapelice u našoj domovini. Ima ih posvuda, gdje se lako dobiva drvo, ali najviše ih ima u okolici Siska i Petrinje. Građene su od reda u XVII. stoljeću, sasvim na jednak način kao one u Austriji (Taschendorf). Lađa ima tabulat, svetište barokne oltare, a ti podsjećaju kadšto još na go-

11. Trški Vrh kod Krapine. Zajetna velika kapela sv. Marije Jeruzolimske. Djelo baroknog doba, iz polovine XVIII. stoljeća. Barokna proštenjarska crkva, opasana arkadama s kaulama i stanovima za proštenje.

tičke, jer su provideni krilima (Flügelaltar). U nas je najljepša takova kapela u Brestu kod Petrinje, na žalost danas u teškom stanju. Druga gotovo jednake vrijednosti u Turnašici kod Sedlarice.

A barok je bio tirjanin. Mrzio sve, što je pred njim postojalo. Razumljivo. On nije trpio nigdje prazna prostora, ni u crkvi, ni na stijeni.

12. Župna crkva u Selima kod Siska. Primjer lijepe građevine iz polovine XVIII. stoljeća s kupulom. Srodne: Bedekovčina, Vukovina, sv. Žaver kod Zagreba i sv. Žaver na Plješivici.

On je osjećao prostor onda, kad ga je ispunio. Zato i jest stvorio ono more divot-oltara, od kojih se pojedini sačuvali i u najzabitnijim kapelicama. Barok je pometao u našu katedralu one grandiozne oltare, onu divot prodikaonicu, oltare, kojima su još u XIX. stoljeću priznavali, da su jedinstveni. Ali to nije moglo sklonuti naše prostonarodno rečeno idijote, da ih poštede i sačuvaju, jer ih je u tom ništenju podupirao arogantni i umišljeni Nijemac. Danas su na mjestu pravih umjetnina rugaveti. Posebnu grupu crkava sačinjavaju one crkve u kojima je graditelj postavio nad svetištem pravu kupulu s lantenom. Tu spada crkva sv. Žavera kod Zagreba, župna crkva u Selima kod Siska — vanredna građevina g. 1765. —, ona u Bedekovčini u Zagorju, župna crkva u Daruvaru (isprva kubetom pokriva rotunda, kojoj je kasnije dozidano današnje svetište), u Vukovini u Turopolju i bezbroj drugih.

Devetnajsto je stoljeće umjetnički vrlo slabo. Kad je barok domro, nisu znali što bi, pa se vratili opet k antiki. Nu još je ostalo nešto osjećaja za široke linije. Crkva u Pregradi, sagrađena 1818. vrlo je lijepa i vrlo pomno izvedena građevina, po veličini jedna od prvih u nas.

13. Župna crkva u Pregradi. Krasno djelo iz početka XIX. stoljeća. Klasicizam (1818).

Svuda dominira ravna linija, antički se oblici posvuda javljaju. Nekako u isto je vrijeme nastala i lijepa župna crkva u Novoj Gradiški s odličnim prostorom, s ornamentima, zaostalim od baroka i posuđenim od antike. U kasnije je vrijeme nastao tip crkve onako, kako ga pokazuje crkva u Pocrkavlju kod Broda: jednostavna, solidno izvedena, primjereno osvijetljena, tek očevidno nešto stisnuta.

Sve dalje pusta, glupa šablona! Sve do najnovijeg doba, koje si tek traži svoje puteve, polazeći s ispravnog, vječno istinitog stajališta, da sebi svako vrijeme mora naći svoj put.

B. U nutarnjem uređenju crkava.

Za onog, koji je prednje pročitao i zamislio se, pa vidio istinitost ovog razlaganja, dostajat će ovaj kratak odjeljak, dok je za drugog to i onako svejedno i suvišno.

Jasno je, da je najpodesnije, da bude sav nutrašnji uređaj u crkvi jedinstven i u skladu. To jest: da u gotičkoj crkvi bude samo gotički, u baroknoj samo barokni namještaj. Ali to nije moguće, jer vrijeme ne štedi, namještaj propada, pa se mora drugim

14. Župna crkva u Pocrkavlju kod Broda. Primjer crkvene građevine iz polovine XIX. stoljeća.

zamijeniti. I tu su se počinjale katastrofalne pogriješke. Previdilo se, da je samo gotičko doba kadro bilo stvarati gotički namještaj, barokno samo barokni. Nije se htjelo pripaziti, da su tu dva dijela u onom zahtjevu: jedinstveno i u skladu. Barok je to još na svoj gotovo tiranski način umio. On je stvarao svoje, barokno, i metao ga u stare crkve, ali tako, da je stvorio sklad. I tako je taj barokni namještaj u gotičkoj crkvi činio s njom pravi pravcasti stil. Nikada, baš nikada nije barokno doba ma i pokušalo praviti recimo gotičke oltare. Tog njima nije trebalo, ono je doba znalo ili ispravno osjećalo, da je crkva stilski ispravno uređena, ako je svaki dio uređaja onakav, kako ga je njegovo vrijeme moglo stvoriti i stvorilo. A nesposobno, umišljeno XIX. stoljeće umovalo i radilo je drukčije: izbacalo je sve prave, stilski istinske stvari, pa pometalo ropotariju najgore vrste. G. 1916. priopćio sam u »Kato­ličkom Listu« članak: »O čuvanju starog pokućstva u našim crkvama«. I danas je sve to nakon dvanaest godina ostalo istinsko. Da skupimo u kratko:

Čuvaj staro pokućstvo u crkvi dokle god se može, (a može se vrlo, vrlo dugo), jer ćeš teško ikada šta bolje dobiti.

Ne vjeruj onoj besmislici, da je ova ili ona crkva gotička, pa da u nju spada tobože samo gotičko pokućstvo.

Znaj, da su svi oni romanski i gotički oltari, što ih prodaje Tirolinjevi agenti tako daleko od romanskog i gotičkog kao sunce od zemlje, a još su dalje od svake umjetnosti. Svako doba ima i pravo i dužnost, da u crkvu metne svoje, i to najbolje produkte, pa kad oni stoje uporedo, govore iz njih

15. Brest kod Petrinje. Drvena kapela sv. Barbare iz polovine XVII. stoljeća. Tipična građevina te vrste.

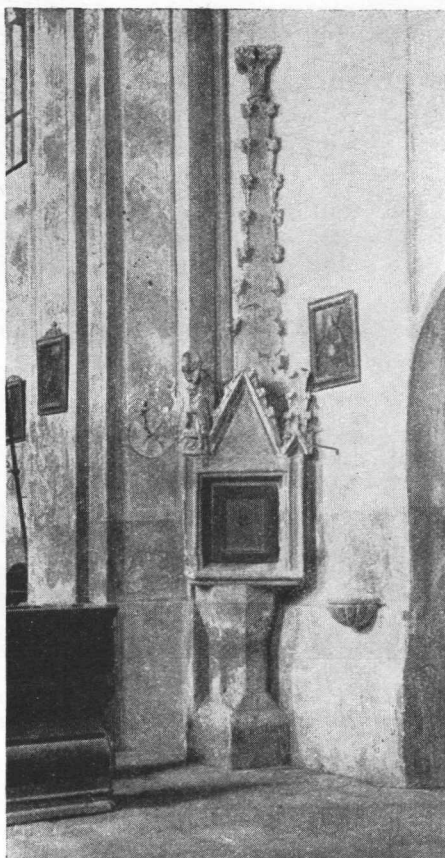
stoljeća, stvarajući kontinuitet vremena do današnjeg dana. Ima i takvih novijih crkva, gdje je sve iz istoga vremena (Purga lepoglavska, Petrinja župna crkva, Kutina itd.), a zato nisu ništa manje u stilu« onakove, gdje uz gotički ormarić stoji renesansna pregrada i pokućstvo iz XIX. stoljeća, kao n. pr. u crkvi u Vinici, koja je jedina sačuvala onakov gotički ormarić za sakrament. Pa ako se čini koji komad danas i bizaran, ne treba ga uklanjati: druga će možda generacija opet drukčije gledati. Primjer: ribolika prodikaonica u Lovrečini kod Vrbovca. Ona prava zlosrećna zamisao krivo razumljenog stila skrivila je, da je zagrebačka katedrala izgubila remekdjela baroka, a dobila oltare tako reći od sira i sapuna.

Ako je opravak potreban, podaj ga dobrom majstoru, koji će izvesti posao solidno i s pijetom. Vidi prodikaonicu u Remetincu.

Ne bacaj stare epitafe iz crkve, kako su to zalupanci činili u zagrebačkoj katedrali. Epitafi su dokumenti zahvale i dokumenti historije, a crkva ima najmanje prava, da izbacuje epitafe svojih velikih ljudi, Timoteja, Biskupa Luke, pisca Tome Kovačevića i drugih. Građevni se materijal dade i jeftinije dobiti.

C. O slikanju crkva.

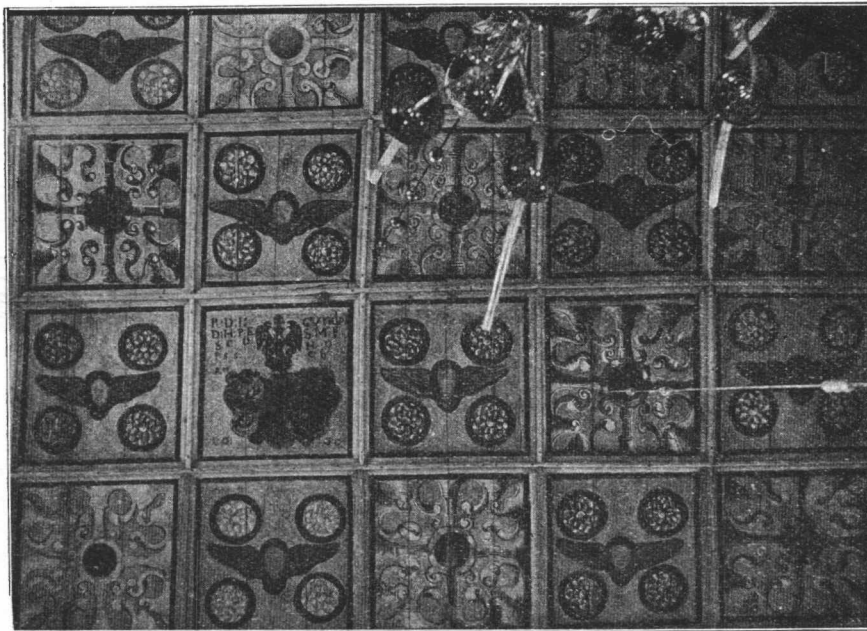
Slikanje je naših crkva najžalosnije poglavlje. Već sam g. 1913. u »Katoličkom Listu« (br. 20) napisao crticu o slikanju starih crkava u sa-

16. Vinica, župna crkva. Gotičko svetohranište, jedino te vrste u nas sačuvano. Kao unikat vrijedno sačuvanja.

dašnjosti, pa sada nakon 15 godina, u kojima sam toliko nova vidio, doživio i proživio moram samo taj članak nadopuniti.

Iz starine imademo vrlo malo crkvenih slikarija, a najstarije i najvrednije su one iz XIII. stoljeća u sakristiji zagrebačke katedrale, koje su kod restauracije otkrivene. Na spojnom zidu bila je još slika posljednjeg suda, ali takozvani restauratori srušili su taj zid, a nisu slike ni snimiti dali. Te slike predstavljale su i predstavljaju naskroz svečane, sakralne figure, u duhu onog doba, koje je ovdje izrazito naginjalo Bizantu. Do danas nije možda učinjeno, da se te slikarije istraže, a tek u najnovije su vrijeme pokušali, da ih snime. A za njihovo čišćenje i održavanje nije učinjeno ama baš ništa. U staroj krapinskoj crkvi nalazile se kasnogotičke slikarije, od kojih su dva fragmenta skinuta i u arheološkom muzeju zagrebačkom pohranjena. U kapeli sv. Martina pod Oštrcem nalazi se desetput premazana slikarija, koja će se jednom moći otkriti. Vrlo se često nalaze slikarije nad kasnim baroknim svodovima starih gotičkih crkava (jer su ti svodovi znatno niži od drevnog

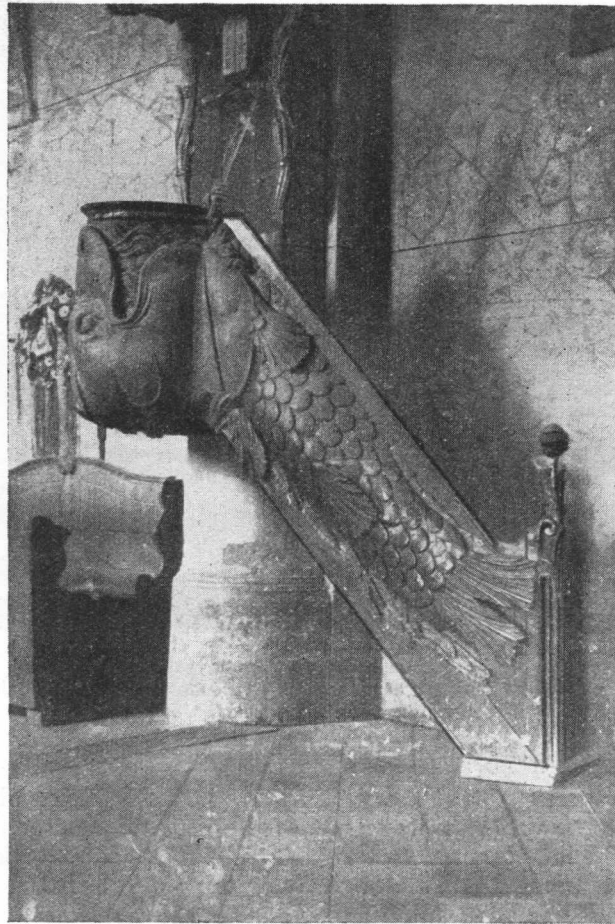
17. Lovrečan, kapela. Gotske su naše župne crkve redovno imale u lađi tabulate. Sačuvao se nije ni jedan, već su izmijenjeni svodovima ili ovakim baroknim tabulatima. Ovaj je izgrađen 1666.

drvenog tabulatuma), n. pr. u ž. crkvi u Zajezdi, pa u sada posve propalnoj crkvi na Prozorju kod Dugog sela, koja je uništena ne radi trošnosti, već po želji župnika I. Zorića, koji je htio dobiti crkvu u Dugom selu, a ne dva kilometra daleku, drevnu templarsku crkvu zadržati. Nu ja sam još g. 1911. mogao snimiti te slikarije nad boltama lađe. To su renesansne slikarije, a pod ovima vidili se tragovi još starijih slikarija. Nešto se sačuvalo u crkvi u sv. Križu - Zareću, a bit će još gdje gdje štošta sakriveno.

Barokno je doba volilo ne samo živo pokretne oblike već i žive boje u svojim brojnim slikarijama. Crkva u Lepoglavi oslikana je u sveetištu velikim baroknim slikama, koje otvaraju barokni prostor u širinu. U lađi je samo jedan veličajan friz sa 24 starca, koji se klanjaju janjetu. Monumentalni rad pavlina Rangera, koji je uresio crkve u Belcu, Hrašćini, pa u Purgilepoglavskoj. Kasnije dolazi uz slikarstvo i štuk: u Lepoglavi, Varaždinu pa, najsjajniji primjer, u sv. Katarini u Zagrebu, dok je slikarija u Kutini znatno slabija, a jednako i ona u velikoj zavjetnoj kapeli na Trškome Vrh kod Krapine. Vrlo je stradala slikarija ž. crkve u Voći. Po jednom zapisu u krasnoj kapeli sv. Vuka u Vukovju kod Klenovnika saznajemo, da je župnik Nikola Horvat tu kapelu svojom rukom još g. 1826. oslikao. Jedinac i jedinstven dokument!

Sve kasnije t. zv. slikarije naših crkva i kapela više su no žalosne. Osobito iz novijeg vremena. Dok je još oko g. 1840. dostojno oslikana

18. Lovrečina kod Vrbovca. Prodikaonica iz XVIII. stoljeća u formi ribe. U nas neobična forma, u njemačkim stranama nerijetka u raznim varijantama.

n. pr. crkva u Novoj Gradiški, poslije se slika samo više manje cimer-malerski te se gleda suviše na to da se ugodni želji u parokijama. Jedinu gotovo iznimku čini ono par crkva, gdje su naši umjetnici radili. N. pr. u župnoj crkvi u Požegi.

A slikanje je teška stvar. Crkva je rad graditelja, koji je prostor stvorio, lošim slikanjem redovno se prostor utamanjuje, a naročito su užasni oni sićušni ornamenti, koji proizvode rastrganost i nemir, pa makar se i koliko još zlata dodade. Naročito su kobne one slikane zavjese, koje čine svetište običnim alkovenom. Klasičan primjer neukusnog slikanja u novo doba podaje ž. crkva u Sisku, gdje je od lijepe crkve nastala šarena neminovna igrarija s prostorom.

Mi danas ne tražimo slikarija u crkvi kao nekad. Mi smo naučili gledati, vidjeti i cijeniti ljepotu prostora bez dosadnih mazarija. Vidio sam crkvu u Remetincu nakon obnove: i lađa i svetište djelovali su svo-

19. Lepoglava. Sjedalo u crkvi iz druge polovine XVIII. stoljeća. Fina radnja s grbom familije Czindery.

jim mirnim bijelim tonom doista sakralno. Vidio sam i nacрте za slikanje te lijepe crkve: ne znam jeli ta mazarija izvedena, ako jest — hvala Bogu.

Tu je velika zadaća našem svećenstvu nove generacije. Znam da župljani vole »malovanu crkvu«, pa što šarenija, eh pa tim bolje. Kod njih je to iskreno, baš kako iskreno unakaze redovno najljepše oltare, urešujući ih smiješnim papirnatim cvijećem i vijencima tog cvijeća. Nu naš svijet voli i poslušnuti, pa ako mu se pokaže, da je zgodnije i dostojnije, da mu crkva ili kapela budu jednostavno, a ukusno obojene — ni to baš nije tako jeftino — nego onim oğavnim »ornamentima« unakažene, rado će poslušati i priviknuti se tome, da vidi i osjeti ljepotu prostora bez suvišnih ornamenata.

Pravo umjetničko slikanje crkava stvar je teška i skupa. Nije svaki umjetnik, pa bio on inače i najvrsniji, sposoban, da slika crkve. To je sasvim posebna grana umjetnosti, koja traži od umjetnika, da se sasvim prenese umjetnosti. Prije je bilo lakše, kad i nije bilo druge do crkvene umjetnosti; danas je to sasvim drukčije. A ni slikarstvo re-

20. Belec, župna crkva. Primjer divotbarokne predikaonice, iz god. 1743. s grbom porodice Bedeković.

dovničko danas ne zadovoljava, ako se tu i nađu često veoma daroviti umjetnici. Osjeća se, da tu nešto ne dostaje, osjeća se nekako hotimični bijeg od one druge grane slikarskog umjeća, manjka ona grandiozna naivnost starih majstora.

Pitanje, da li treba stare crkve slikati na stari način ili moderno, rješava se samo sobom. Slikanje na stari način, recimo u gotičkoj crkvi

21. Mače (Hrvatsko Zagorje). Spomenik Mojsije Humskog u župnoj crkvi iz god. 1584.

gotički — to je igrarija i falzifikovanje bez vrijednosti. Slikar mora raditi u duhu svog vremena, a baš je sadašnje vrijeme, koje od ozbiljnog slikara traži ne slikanje kojekakih čudnih likova svetaca i svetica, već stilizovane, ozbiljne likove u jakim crtama i plohama za slikanje podesno. Slikarije u crkvi sv. Marka u Zagrebu djeluje danas neobično na gledaoce sa svojim silnim jakim likovima, na ljude, koji su još vidjeli one slabašne slikarije Quiquerezove, utisnute u medaljonima među slikanim kvadrima.

Kao rezultat ovog razmatranja mogli bi u kratko kazati:

Čuvaj stare slikarije, zračenjem ih brani od vlage, ne daj ih putujućim »majstorima« renovirati.

Ne daj slikati crkve ni kapele šablonski da to čine inače dobri soboslikari, već, ako sredstva dopuste, pozovi majstora umjetnika, pa mu podaj slobodu, da on sastavi nacрте, koje će nakon odobrenja izvesti. Redovno će dostajati, da se oslika svetište; tim će i ono i cijela crkva zadobiti, dok lađa nek ostane tek lijepo obojena. I tu može tek umjetnik najbolje odlučiti. Nema li dovoljnih sredstava, bolje je i umjetničkije, da se cijela crkva zgodno oboji, a tako će se i lakše uzdržavati.

Ne treba mnogo različnih slika u crkvi. Ta crkva nije galerija slika. Ali sve slike moraju apsolutno sačinjavati jednu cjelinu, koja ne smije biti na odmet prostornom djelovanju crkvene građevine.

D. O restauracijama i proširenjima crkava.

Ovo je najteže poglavlje. U ovim se pitanjima redovno sukobljuju dva stajališta, a oba su i protivna i pravedna. Ta mnogo je naših crkava nastalo u davno vrijeme, kad je bilo mnogo, mnogo manje vjernika,

22. Belec. Slikarije Ivana Rangera, paulina, na stropu lade župne crkve. Prikaz čuda Marije Sniježne (XVIII. stoljeće).

no danas, pa je jasno, da sadašnje prostorije crkva ne mogu ni u obične svetkovine zadovoljavati. Ima dapače crkava iz baroknog doba, doba, koje nije štedilo prostorom, pa ipak su premalene. A u drugu je ruku svaka stara građevina spomenik, kog valja čuvati ili zbog starine ili zbog ljepote, ili iz obaju uzroka. Dakako, da tu redovno svršava kompromisom ili u gorem slučaju s propašću građevine kao spomenika. Jer loša je restauracija gora i nepoštenija od posvemašnjeg utamanjenja.

Ogledajmo u prošlosti i našoj i onoj drugih naroda, kako je to bilo u prijašnja vremena, a kako se radilo u nedavnoj prošlosti, da nađemo put za ispravan rad u sadašnjosti i budućnosti.

Najzanimljiviji je primjer, kako crkvena zgrada kroz stoljeća živi, prima od svakoga doba značajke i nastaje tako jedinstven istinski

23. Voča. (Zagorje). Slikarije iz XVIII. stoljeća na luku crkve.
Prikaz združenja Hrvatske sa Štajerskom.

dokumenat. To je crkva poljskih kraljeva na Wawelu u Krakovu. Nad romanskom se kriptom digla gotička crkva, kojoj su u gotičko doba gotičke, u renesansno renesansne kapele prizidivane. Od ovih je najpoznatija divot kapela Sigismundova. Jedan je toranj u osnovici romanski, izgrađen gotički, a i drugi je takav bio, nu kad se u barokno doba porušio, nadograđen je barokno. Nikad dakle nije nijedan graditelj polazio unatrag, već je radio uvijek u duhu svog vremena. A očevidno jedini ispravni postupak. I tako je sam po sebi razumljiv, tako jasan: romansko doba gradi po svoju, a ni ne zna, da je to romanski. Tim imenom krste tu epohu tek kasna stoljeća. I sve se mijenja, nezapaženo od samih radenika, oni ni ne sluteći stvaraju polako nove forme: iz romanskoga se izvija prelazom rana, pa dalje »visoka« i konačno kasna gotika. I to ide dalje, a tek kad stoljeća minu, vide daleki potomci, da je svako doba nesvjesno radilo po istim zakonima i produkt tog rada zove znanost stilom. A jer je »stil« odlika jedne i samo te jedne epohe, jer se u njem očituje sve mišljenje i osjećanje onog doba, to je luda igrarija, kad koje kasnije doba imitira rad sasvim drugoga, davno minuloga vremena. To je sve šablonska igrarija, priznanje vlastite nesposobnosti. Takovo je nesposobno vrijeme bilo ono, u kojem smo i mi živjeli, naročito ona zlosretna druga polovina XIX. stoljeća.

Ogledajmo se za nekolikim primjerima u nas. Lepoglavsku su crkvu gradili i dogradili u doba gotike, a kad se ona u barokno doba produžila, izvedeno je produženje tako, da je ona dobila barokno pročelje, a porušeni stari gotički toranj baroknu kapu. Tako je bivalo posvuda: vidi Remete kod Zagreba, fratarsku crkvu u Našicama, crkve u Hrašćini, Kalniku i bezbroj drugih. Povećavale se crkve prizidanim kapelama, ali sve su od reda barokno udešene. Vidi Lepoglavu, Remete (sad nestala), Remetinec, pa Zajezdu, Ilok itd. Crkva u Zajezdi dobila je predgradnju poput predvorja pred staro pročelje, koje je ostalo, stara krapinska crkva dobila je uporednom dvostrukom lađu. Kod nekih se crkvi dogodio obrat: svetište je smješteno tamo, gdje je bio ulaz, a ulaz je došao na protivnu stranu. Takov je slučaj bio n. pr. u Vinici i Sv. Križu-Začretje. Zbilo se to sigurno kod

24. Krakov. Katedrala na Wawelu; grobnica poljskih kraljeva. Pokazuje stilsku cjelinu, jer je združila rad sviju proživjelih epoha od romanskog do baroknoga doba.

proširenja crkve. Zanimljiva je crkva Sv. Križa u Križevcima. Kad se pred par godina opravljala, našlo se, da su stari gotički prozori u lađi zazidani. Nu nije se moglo ni pomišljati na to, da se oni opet otvore, jer bi zato trebalo rušiti barokni svod, koji je sagrađen na mjesto drvenog tabulatuma. A to bi značilo koračati u natrag.

Ima slučajeva, gdje se od stare crkve zadržali samo pojedini dijelovi, redovno svetište kao sporedni dio nove crkve. A ima i takih slučajeva, gdje je svako povećanje nemoguće. Osobito je lijep primjer barokna crkva u Daruvaru. Ona je isprva bila kapela daruvarskog dvora, građena uokrug i pokrita kubetom. Usred te rotunde stajao je trodjelni oltar. Kasnije su prigradili odulju polukružno završenu apsidu, kamo su prenijeli stari oltar. Ali ma da je crkva za silno povećani broj žitelja premalena, ne može se više nikako pomišljati na kakovo proširenje, jer to ne dopušta niti sam sastav građevine, a niti teren, na kojem se nalazi.

25. Lepoglava. Barokno pročelje, izvedeno u doba dogradnje gotičke crkve u XVIII. stoljeću.

Vrlo je zanimljiv način, kako je stara gotička crkva Sv. Križa kod Samobora proširena. Od starog zdanja ostalo je samo svetište, a pred njim sagrađeno rotundo, a pred ovom dolje otvoreni toranj, koji je kasnije posve zatvoren. Sve to čini vanredno lijepu sliku. Na jednak je način izvedena kapela trpećeg Isusa nedaleko župne crkve u Kostelu.

Kako se vidi, nema i ne može biti jedno pravilo za sve slučajeve; tu se mora apsolutno svaki slučaj napose ispitati i riješiti. Mogu postojati samo principi, po kojima se mora raditi. A glavni princip glasi: Mani se svake suviše restauracije, pa se ograniči na dostojnu konservaciju starog građevnog spomenika. Tu mora umjetnik odlučiti, dokle se može poći. Tako je dobro konservirana crkva Sv. Žavera kod Zagreba.

Najjasnije se vidi katastrofalno restauriranje kod onih crkva, koje su u XIX. stoljeću »izrestaurirane«, na žalost našu i kod naše najznatnije građevine, kod zagrebačke katedrale. Tako je mjesto stare, istinske građevine, koja je u svom sastavu pokazivala znakove sviju epoha, koje je proživjela nastala ona s lažnim tornjevima, fijalama, lažnim kružištem (Masswerk) iznakažena crkva, koja ne zna više svoju historiju da kaže. A sve su te šablonske novotarije već sada nagrižene od vre-

26. Križevci, sv. Križ. Prije restauracije. Gotički su prozori zamijenjeni kasnijima kad je lada dobila mjesto tabulata svod.

27. Brest kod Petrinje. Drvena kapela sv. Barbare iz polovine XVII. stoljeća. Tipična građevina te vrste.

28. Kostel. Kapela Trpečeg Isusa. Primjer zgodnog proširenja crkvene građevine. Isto i u sv. Križu kod Samobora.

mena, pa će uzdržavanje stojati trajno goleme svote. A gotovo je još gore utamanjena stara crkva u Iloku. Mjesto stare, koja je svakako trebala temeljitog opravka, stvoreno je neko čudovište s tvrdim linijama, djelo bez pijeteta, bez umjetničkog osjećaja, hladno i ukočeno, kao što je bio onaj, koji je tu nakaradu skrivio. Svi spomen-spisi u obranu takove »restauracije« neće moći zasljepiti oči onima, koji vide, ni udušiti osjećaj onima, koji ga imaju.

Tkogod tvrdi, da može historijski spomenik restaurirati, postaviti ga baš onako, kako je to u ovo ili ono doba bila, taj — laže! To ne može nitko! Pa zato i jesu te takozvane restauracije postale odmah bezvrijedne, čim su bile izvedene: onda je mogao i laik vidjeti golemu razliku između starog istinskog i lažnog novog stanja. Obijeljeni grobovi.

Ostaje dakle kao jedino ispravno: konzerviranje spomenika s pijetetom. Pri tom se mogu nebitni dijelovi, kad su neupotrebljivi postali zamijeniti novima, pa to i otvoreno priznati. Ali ako su bitni dijelovi od vremena uništeni, zaludo je svako krparenje i »restauriranje«; onda je bolje spomenik porušiti, pa nešto novo, valjano stvoriti. I poštenije je. Samo ništa ne valja nasilno ili bez nužde mijenjati. Tako je s pijetetom opravljena crkva na groblju u Moroviću, koja je svoj karakter zadržala i nakon konzervacije. Svakako je bolje ne nagliti s velikim izmjenama, dok se ne nađe podesan čovjek, dok ne bude dostatnih sredstava za valjan opravak. A današnje vrijeme traži napose najveću opreznost i strpljivost.

Završna riječ.

Što je rečeno napred u uvodniku, mora se ponoviti nakon svih ovih razmatranja, koja su rezultat dugogodišnjih pretraživanja i ispitivanja. Crkva i njeni službenici moraju i crkvi svojoj i narodu svom sačuvati što dulje spomenike prošlosti, spomenike umjetnosti, jer se u njima odražava kulturno stanje naroda u pojedinim epohama. U današnje se teže doba i ne može pomišljati mnogo na stvaranje novoga: crkva nije doduše više vodiljom umjetnosti, ali se te dvije davne družice nikad ne mogu, pa ni danas razići. I baš sada ne. Sada, kad se sve uzbudilo, sada se posvuda traže novi putovi, pa i u umjetnosti sada su dobila djela prošlosti još veću vrijednost. Ona ne priječe razvitak novog doba, već ostaju u svom nadvremenskom stavu svijetle točke smirenja ljudskom duhu, izmorenom na dugim trnovitim putevima do novih ideala umjetnosti. A to mora osjetiti svatko, tko ovako gleda spomenike prošlosti; a tko to osjeća, znat će procijeniti važnost njihova očuvanja: sada više nikada.

Résumé. — L'auteur, M. Szabo, nous donne dans l'article ci-dessus un aperçu de l'évolution de l'architecture sacrée en Croatie-Slavonie jusq' à nos jours où, après une grande stagnation, on cherche des voies nouvelles. Il donne quelques avis pour l'appréciation de la valeur de l'intérieur des églises, il nous apprend à connaître la vieille peinture sacrée. Dans ses directives touchant la question de la conservation il souligne que cette conservation est de beaucoup plus importante que toute restauration qui, du moins chez les Croates, n'a fait que diminuer la valeur des monuments, témoin la cathédrale de Zagreb, pseudogothisée. Par cet article, la série des articles sur les richesses artistiques dans les églises villageoises, dans la Croatie «banale» d'avant la guerre, est close.